

BERNÁTH ÁRPÁD

Felsőoktatásunk a XX. században

... elegendő volna, ha oly férfiak iránt,
kik tetteikkel szereztek maguknak érdem-
demet, tetteikkel mutatnók ki elismeré-
sünket is...

Magyarország 273 ezer km²-i területet ölelt fel, amikor belépett a XX. századba, közel 17 milliónyi lakossal, négy tudományegyetemmel. Két évtized után területe 93 ezer km²-re zsugorodott, lakossága 7 és fél millióra csökkent, de megmaradt mind a négy tudományegyeteme. Egyetemeinket nem vak szerencse óvta meg, hanem politikai akarat. Az első világháború kitörése előtt Budapesten, Kolozsvárott, Debrecenben és Pozsonyban volt magyar egyetem, a húszas évek elején Budapesten, Szegeden, Debrecenben és Pécsen. A Kolozsvárról és Pozsonyból Budapestre menekült tudósok letelepítését kultuszminiszterként gróf Klebelsberg Kunó kezdeményezte és hajtotta végre. Szegeden és Pécsen teremtett új otthont számukra az új határokon kívülre esett régi helyett. A kolozsvári egyetem – országunk második egyeteme – már a XIX. század végére teljesen kiépült. A debreceni és a pozsonyi egyetem lassú kiépítését¹ végleg megakasztotta a világháború kitörése: meg erősödésüket a régi, illetve új helyükön Klebelsberg Kunó támogatásával érték el.

Miért vívja ki megkülönböztetett tiszteletünket Klebelsberg Kunó egyetemépítő tette? Mennyiben szolgálhat e teljesítménye mintájául mai tennivalóinknak?

Klebelsberg Kunó tudományfejlesztő erőfeszítésében két mozgatóerőt érhetünk tetten. Annak belátását, hogy amíg a természeti erőforrások helyhez kötöttek, addig szellemi erőforrásaink nem. Annak belátását, hogy amíg a politikai erő tudás hiányában vak és vesreségre van kárhozthatva, addig tudásra épülő politikánk megteremtheti a kellő erőt az önfenntartásra és az önkormányozásra. Elveszítetjük erdeink, bányáink, búzaföldjeink javát, de tudásunk növelésével növelhetjük a megmaradt nyersanyag értékét, az energia-hordozók hatékonyságát, egyre inkább képesek lehetünk szükségleteink megtermelésére és társadalmi összhangot létrehozó elosztására. Klebelsberg Kunónak nem kitalálnia, de megvalósítania kellett ezt az elképzelést: egyaránt lehettek példaképei közel és távol, mérjük időben vagy térben a távolságot.

¹ Sokat elárul a debreceni református kollégium egyetemévé fejlesztése üteméről Tóth Árpád 1911-ben írt gúnyverse, az *Egyetem nóta*, amit itt csak első két szakaszával idézünk fel: „Nem akarnék soká élni, / Azt szeretném csak megérni, / Hogy már egyszer, valahára / Mégis-mégis meglegyen /- Egyedem, begyedem –, / A debreceni egyetem! / Jaj, Istenem, milyen szép lesz, //Nem leszek, csak hatszáz éves, / S Szoboszlóig lengedező / Körszakállam lesz nekem / – Egyedem, begyedem –, / Mire meglesz, mire itt lesz / A debreceni egyetem!” A kormány 1911 végén terjesztette be azt a törvényjavaslatot, mely szerint új egyetemeiket Debrecenben és Pozsonyban állítanak fel. A pozsonyi egyetem 1914-ben nyílt meg.

Az itthoniak közül elég legyen most a Széchényiket: Ferencet és Istvánt, az Eötvösöket, Józsefet és Lórándot megemlíteni, a külhoniak közül pedig azt a porosz királyt, aki a napóleoni hadaktól elszenvedett vereségek hatására meghirdette a műveltségre épülő államot, mert a katonai hatalomra épülő állam nem tudta megőrizni Poroszország önállóságát. Ezt a felismerést visszahangozza a klebelsbergi kijelentés a családi jelmondat, a „toga et sago”-szolgálat szellemében: „Nincs fegyverünk, kevés a kenyérünk, annál jobban akarunk a műveltséget, mert az kellő időben meg tudja szerezni nekünk a fegyvert is, meg a kenyeret is.”²

A világháborús vereség és az egyetemteremtő, egyetemfejlesztő terv megvalósulása között történelmileg rövid, de mégis korszakos jelentőségű kísérletek kudarcát kellett a magyarságnak megtapasztalnia: Károlyi Mihály köztársaságát és Kun Béla tanácsköztársaságát. A létét a wilsoni elvek érvényesíthetőségére építő, fegyvertelen demokrácia és a proletár világszövetség lehetőségére épülő diktatúra egyaránt ábrándnak bizonyult: vezetőiket megvezették, híveik hiszékenységüknek estek áldozatul.

Önrendelkezés, demokrácia nem valósulhat meg kellő tudás nélkül, a magukat a tudás birtokában hívők nem érhetnek el sikereket, ha nincsenek meggyőződéses követőik. A hogyan tovább megválasztásának felelősségét csak valós mérlegelésre képesek vállalhatják magukra. Klebelsberg Kunó, a Bethlen-kormány első belügyminisztere a választójog korlátozásával vélte megteremthetőnek azt a támogatást, amelyre a kudarcok után a felemelkedés programjának szüksége volt. „Nagy veszedelem az, hogy az általános titkos választójogot műveletlen [...] tömegeknek kell gyakorolniuk. Televényföldje az ilyen nép a legrosszabbfajta demagógiának” – indokolta álláspontját a belügyminiszter,³ s aztán átvette a kultusztárca vezetését, hogy tíz éven át azon dolgozzon, hogy a kezdeményezésére hozott megszorításokat megszüntethesse.⁴ Egyedül azzal, hogy szükségesnek érezte az egyharmadnyi Magyarországon is megtartatni és nagy erővel fejleszteni a négy egyetemet, kaput nyitott olyan tehetségeknek is, akik a világháború előtt bizonyára az egyetem falain kívül rekedtek volna. „A sikeres egyetemi tanulmány olyan kincs, mely megérdemi, hogy drágán is vásárolják, s nem mondhatnók bajnak még azt sem, ha a szegényebb osztályok fiait ezáltal más tevékenységi tere, különösen az ipar fejlesztésére lennének utalva” – írja báró Eötvös Lóránd 1887-ben nyílt levelében Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszternek.⁵ „Harmad napja nem eszek, Se sokat, se keveset” – írja 1925-ben a helyi napilapban közölt, életrajzi ihletésű versében egy szegedi egyetemi hallgató.⁶ Mindazonáltal, fontos felidézni: az egyetemek oktatói és hallgatói létszámának erőteljes bővítése ellenére, a tanárképzés és a főiskolai hálózat fejlesztése mellett, egyetemeink a két világháború között nem váltak a tömeges oktatás színhelyévé. A kolozsvári egyetem négy ka-

² Idézi Kötő József *Üzenet művelődéspolitikusaink számára* c. tanulmányában. (In: *Művelődés*, 50. évf. 4. sz. 1997. április, 5.)

³ Az 1929-ben megjelent *Küzdelmek könyve* c. cikkgyűjteményből idézi Barta Róbert *A bethleni konszolidáció politikusai* c. tanulmányában. (In: *Művelődés*, 50. évf. 4. sz. 1997. április, 3.)

⁴ Műveltségi cenzus, nők esetében többféle műveltségi és vagyoni kritérium, vidéken nyílt szavazás stb.

⁵ Eötvös Lóránd: *Néhány szó az egyetemi tanítás kérdéséhez*. In: uó: *Az egyetem feladatáról*. (Az előszót és a jegyzeteket írta Szigethy Gábor.) Magvető kiadó: Budapest 1985. 30. (Gondolkodó magyarok.)

⁶ József Attila: *Tiszta szívvel*. In: Szeged, 1925. márc. 25.

rára a világháborút megelőző években közel 2500 hallgató járt.⁷ A szegedi egyetem hallgatói létszáma a két világháború között az 1931/32-es tanévben volt a legmagasabb: erre a tanévre több mint 3500 hallgató iratkozott be. Közben a professzorok létszáma 45-ről 60 fölé emelkedett és jelentősen bővült a munkájukat segítő beosztott oktatók száma is.⁸ A minőség: a kiválóság mennyisége növekedett ebben az időben. Miközben Klebelsberg „tehetség halászatra” ösztönözte a közoktatásban dolgozókat, maga halászott a fiatal tehetségek tavában új egyetemeink számára. Ha a Szegedi Tudományegyetemet ma világszerte Közép-Európa legrangosabb egyetemei között tartják számon, akkor ezt nem utolsósorban egyik legnagyobb fogásának, az általa Szegedre hozott Szent-Györgyi Albertnek köszönheti, aki 1937-ben Nobel-díjjal jutalmazott kutatási eredményeit a Dómra néző, a nemzeti panteon déli szárnya fölött berendezett intézetében érte el. E méltó környezetről is Klebelsberg Kunó gondoskodott.

Itt rövid időre meg kell állnunk. Félreértése lenne Klebelsberg törekvéseinek, ha elfelejténénk, hogy a kiválóak mennyisége nem növelhető korlátlanul: a kiválóság ténye csak viszonylagosan határozható meg. Ha a növekvő tudás által elért termelési hatékonyság-növekedést úgy kívánjuk kamatoztatni, hogy egyre több diáknak biztosítunk egyre hosszabb képzési időt, s ezzel belépést a felsőoktatásba, nem biztos, hogy egyúttal egyetemeinket is, s ezzel társadalmunkat erősítjük. Az egyetemek fejlesztésének mennyiségi felfogása a történelem során már többször érvényre jutott: a következmények tanulságosak. A XV. század gazdasági fellendülésére és szellemi pezsgésére építve, hatalmas birodalma megerősítésének céljából rendelte el I. Miksa római-német császár az 1495-ös wormszi birodalmi ülésen, hogy minden tartomány létesítsen legalább egy egyetemet. A terv megvalósult, a birodalom azonban szétesett. Egyetemei a XVII. század végére eljelentéktelenedtek, nagy számban meg is szűntek. Két okát említjük a tartományi egyetemek leromlásának. Először is: Rövid idő alatt túl sok alapított, így nem lehettek meg mindenütt az alapítás korszerű – a korabeli Bologna, Párizs, Oxford és Cambridge egyetemeinek mércéje által meghatározható – feltételei. Ennek következtében hallgatóik nem élhettek a studium generale lehetőségével – számos helyen a négy klasszikus kar helyett csak egy-egy létesült, a studium particulare lehetőségeit kínálva. Másodszor: A különböző középszintű iskolákból kifejlesztett karok azért nem erősödhetek meg idővel, válhattak teljes értékű egyetemekké, mert anyagilag és szellemileg egyaránt túlságosan is függtek alapító fejedelmüktől. A fejedelmek nem értették meg, hogy mi tette a korábbi egyetemeiket egyetemmé. Nem mindenütt fogták fel, hogy a XII. században létrejött intézmény egy radikálisan új típust képvisel az ismeretszerzés és felhalmozás korábbi intézményeihez képest. Pedig újdonsága benne van a nevében is, amely éppen a XV. században, Miksa császár idejében vált általánossá. A latin „universitas” ugyanis eredendően „egyetemességet, összességet” jelent a „particularis”-szal, a „rész”-szel, a „korlátozott”-tal szemben. Összességet, mégpedig két értelemben is: a tudományok összességét és a kutató tanítók összességét a tanuló kutatókkal. Az egyetem az a hely, ahol nincs korlát, sem a tudományágak között, sem az ismereteik bővítésén buzgólkodók között – ebből ered sajátos demokráciája. S mivel az egyetem a legkiválóbbak gyűjtőhelye, nem lehetnek más intéz-

⁷ Révai Nagy Lexikona. XI. köt. Jób–Kontúr. Révai Testvérek, Budapest, 1914. 815.

⁸ Ruzsoly József: A szegedi tudományegyetem rövid története. In: A szegedi tudományegyetem múltja és jelene. (Szerk. Rácz Béla et al.) Szeged, 1999. 14.

ményekben náluk kiválóbbak, akik meghatározhatnák témáikat, céljaikat, módszereiket – ebből ered az egyetem öngazgatásának megkérdőjelezhetetlensége, az autonómia létének *conditio sine qua non*-ja. A római-német birodalom sajátos hatalmi viszonyai, a Cluny apátság mozgalmának sikerei, a görög filozófia iránti érdeklődés megújulása, a latin nyelvű művelődés általános volta, a bolognai polgárság gazdasági ereje szülték meg azt az új típusú intézményt, amelyben először érvényesülhetett az Európa legkiválóbbjaiból alkotott közösség önszerveződésének szabadsága. Fel kell ismernünk: Az egyetemi autonómia nem olyan kiváltság, amelynek megőrzése az egyetemi polgárok partikuláris érdeke lenne. *A társadalom egyetemes érdeke, hogy fenntartsa autonóm egyetemeket, mert csak így válhatnak azok a jövőt előkészítő műhelyekké, csak így sokszorozhatja meg tudáson alapuló erejét a rá támaszkodó közösség.*

Amikor a XX. század második felében a továbbra is 93 ezer km² területet felölelő, mintegy 9 millió lakosú Magyarországon jelentősen megnőtt egyetemeink száma, inkább követtük Miksa császár útját, mint a porosz királyságét vagy Klebelsberg Kunót. Nem újabb göttingeni vagy heidelbergi egyetemek születtek a magyar földön. Az egyetemek részekre szabása, részek egyetemmé emelése, a kutatás és a tanítás szétválasztása, a kiemelkedők és közösségük elkülönítése, a célok, a módszerek és végül a témák nagymérvű külső korlátozása, a kiválók kiválasztásának folytatólagos korlátok közé szorítása végül éppúgy a fenntartók rendszerének összeomlásához vezetett, mint ahogy összeomlott az a birodalom is, amely a mintát adta felsőoktatásunk átszervezéséhez. Közben ismét meg kellett tapasztalnunk, hogy a szellemi erő nincs helyhez kötve: A legnehezebb időben, 1956 őszén, egyetemnyi oktató és hallgató menekült külföldre. Az a főiskola, amit Klebelsberg Selmecbányáról Sopronba telepített, Ausztriába helyezte át székhelyét.

A XX. század végére azonban megújulásra szorultak az egyetemek Európa demokratikusan berendezett országaiban is, tanúskodik erről az 1988-ban újrafogalmazott Bolognai Egyetemi Magna Charta. Amíg a „szovjetek”, tanácsok birodalmában főleg az autonómia hiánya erodálta az egyetemeket, addig ott, ahol ezt megőrizték, a mennyiség ment a minőség rovására. Nyugat-Európában a gazdasági erő látványos növekedtével a hetvenes években a hallgatói létszám újabb erőteljes növekedése és a tanulmányi idő jelentős meghosszabbodása következett be. Így a XXI. század elején újra az a cél, hogy a továbbtanulás, mégpedig az élethosszig tartó továbbtanulási szakaszok lehetővé tétele mellett állítsuk vissza, „re-formáljuk” az igazi, csak a legkiválóbbaknak helyet adó egyetemeket. *Ki kell tudnunk választani azokat, akik maguktól képesek új felismerésre, azok közül, akik azt képesek felfogni, amit mások felismertek.* Ez azonban önmagában még nem elég. Az időtényező is fontos. Vissza kell állítani azt a képzési rendszert is, mely lehetővé teszi, hogy minél hamarabb kiemelkedjenek azok, akik az első csoportba tartoznak. És nem feledkezhetünk meg a szociális tényezőről sem: Meg kell őrizni a képzési rendszerben azt a lehetőséget, hogy a második csoportból, ha többletmunka révén is, ha idővesztéssel is, de át lehessen lépni az elsőbe.

Ennek a problémának a megoldását nevezzük ma Európa-szerte bolognai folyamatnak. Jól veszünk-e részt ebben a folyamatban? Klebelsberg Kunó szellemében dolgozunk-e, itt és most, Magyarországon, a XXI. század elején, általános és titkos választójog alapján megválasztott felelős kormányunk és az oktatást felügyelő minisztériumunk vezetésével, hiányos törvényi szabályozással, ellentmondásos részlelkezőkkel?

A kérdés megválaszolása külön előadásokat kívánna. Csak jelezni kívánom: A kétszintű érettségi és a rövidebb szakaszokra osztott, szakaszonként csökkentett létszámú oktatás bevezetésének terve arra mutat, hogy felismertük a problémát. A kérdés csupán az, hogy megtaláltuk-e ezzel a jó megoldást is? A tanulmányi idő egyre hosszabbá válásának, a stúdiók lezárásának, a diplomások munkába lépésének kitolódása a krisztusi korra nemcsak annak következményeként következett be az Európai Unióban, hogy egyre többen vesznek részt a felsőoktatásban. A fő okot én abban látom, hogy a legjobbak kiválasztása egyre későbbre tolódott. Amit korábban inkább rosszul, mint jól, de elvégzett az egyetemeket fenntartó társadalom: a pálya-lehetőségek meghatározását a képzésben résztvevők társadalmi rangja, vallása, neme alapján, azt a demokratikus elveken létrejött jóléti társadalom nem tudja elvégezni. És a feladat ma nagyobb, mint bármikor korábban. Nem csak a felsőoktatásban résztvevők száma nőtt meg olymértékben, hogy ma már egy korosztály fele tanul húszas éveiben. Hatalmas eltolódások mentek végbe a képzésben résztvevők szociológiailag meghatározható szerkezetében is. A kolozsvári egyetemen a világháború előtt a hallgatók egy százaléka volt csupán nő, ma a szegedi egyetemen a hallgatók több mint 50 %-a az, s hasonlóak az arányok Európa-szerte. Az egyenjogúság eszménye arra ösztönözte az államokat, hogy megszüntessék azokat az iskolákat, amelyek már nevükben kifejezték korlátozott céljaikat és korlátozott nyitottságukat. Helyükre egyre nagyobb számban „universitas”-iskolák léptek, ahol az összes iskolakorúnak az összes tárgyat felkínálják, kizorítva a szakosodott, különböző képesítést nyújtó iskolákat. Mintha mindenkit az egyetemista létre kellene felkészíteni! Ez az illúzió csak akkor pukkan szét, amikor a diáknak választani kell, melyik szintet célozza meg. De még ez sem áll teljesen a mai gyakorlatban. Az egyetemeinknek lehetővé tették, hogy bármely szakra emelt szintű érettségi nélkül is felvegyenek hallgatókat. Ugyanakkor egy ilyen nyitott szakra emelt szinttel jelentkező sem kezdhet azonnal megemelt szintű tanulmányokat. Érettségi szintjétől függetlenül mindenkinek végig kell menni a képzés első szakaszán, amely célját tekintve ismét „kétszintű”: diplomát ad különböző munkakörök betöltésére és előkészít a mesterképzésre. E képzés megalapozására többnyire mégis elégtelen. Világosan látszik ez a színvonalas tanárképzés lehetetlenné válásában. Ha érvényre jut a „Bologna-folyamat” hazai értelmezése, nem leszünk képesek kétszakos tanárokat képezni még a mostani színvonalon sem. Az igazi egyetemi képzés időben egyre jobban kitolódik. Valójában csak 22–23 éves korban kezdődhet, majd kiteljesedik a doktori képzésben, s csak a még éveket igénybe vevő doktori értekezés megírásával zárul le. A legkiválóbbaknak ebben a kiválasztási rendszerben nem rövidül, hanem éppen meghosszabbodik a pályája. Miközben az egyetem olyan terheket vesz magára, amelyet hordoznia nem neki kellene.

Nem hagyhatjuk figyelmen kívül e javallat mellékhatásait sem. Most csak egyre utalok: Ne csodálkozzunk, ha a statisztikákban azt találjuk, hogy népességünk zavarokat okozó fogyásához azok a nők, akik ma a felsőoktatásban folytatják tanulmányaikat, erőteljesebben hozzájárulnak, mint azok, akik képzésük első szakaszát korábban lezárják.

Vissza kell térnünk tehát egy olyan képzési rendszerhez, mely az első szelekciót a pubertás utánra teszi: Ekkor kell kitűzni a tanulók elé az első célokat. Nem mondhatnók bajnak, ha az elméleti tudás gyarapítására alkalmatlanok más tevékenységi térré lesznek utalva... Eötvös Lóránd még gondolhatta, saját heidelbergi és hazai tapasztalatait összegezve, hogy mindazok szükségszerűen ide tartoznak, akik szegényebb osztályok gyermekei

lévén nem szentelheték tanulmányaiknak egész idejüket. De ezt a helytelen általánosítást maga vonta vissza, amikor 1894-ben, kultuszminiszterként megalapította a hátrányos helyzetű tehetségek felkarolására az apjáról elnevezett, ma is működő kollégiumot. *Paradoxonnak tűnik, ha egy olyan társadalom, amely nem kíván korlátot szabni tagjai között a vagyoni különbségnek, fél attól, hogy különbséget tegyen azon az alapon, hogy kik tehetők képesekké új felismerésekre.* Pedig épp az egyén tudása növelhető oly módon, hogy ezáltal más tudása nem lesz kevesebb! Ha nincs más célunk, mint közpénzt kivonni a felsőoktatásból, akkor a most követett módszer megfelelő, bár így „mellékhatásként” visszajutunk ahhoz az állapothoz is, amelynek meghaladásáért a közjót szem előtt tartó Eötvös Lóránd és Klebelsberg Kunó annyit tett. Ha azonban hatékonyabb képzési szerkezetet akarunk kiépíteni, akkor egy sokkal tagoltabb, célratörőbb, a tehetségeknek gyorsabb előrehaladást lehetővé tevő közoktatásra és felsőoktatásra van szükségünk. Kevesebb, de kutatást végző autonóm egyetemekkel, a képzést korábban lezáró, de a továbbképzést később újra és újra lehetővé tévő felsőoktatási rendszerrel. A társadalmi igazságosság és a közjó nem az egyéni ismeretszerzési célok kitűzésének elodázását kívánja meg, hanem mindazoknak a kiváltságoknak megszüntetését a képzésben, amelyek nem a szellemi kiváltságra épülnek, s azt, hogy életkorától függetlenül mindenki számára nyitva álljon a lehetőség képzési pályájának megváltoztatására.

Végül, de nem lezárásul, Thukydidesnek, a klasszikus ókor történetírójának mottóul választott gondolatára szeretném emlékeztetni mindazokat, aki Klebelsberg Kunó emlékét őrzik: „elegendő volna, ha oly férfiak iránt, kik tettekkel szereztek maguknak érdemet, tettekkel mutatnók ki elismerésünket is.”⁹

⁹ Thukydides: A peloponnészoszi háború története. (Ford. Zsoldos Benő) Periklész beszéde, II. fejezet. Budapest: MTA, 1887. I. köt. 133.